

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ЖӘНЕ ӘРІП АҚЫН АРАСЫНДАҒЫ ПОЭЗИЯ ТАМЫРЛАСТЫҒЫ

Қазақ өдебиеті тарихының қайталаңбас тұлғасы, өз замандастарынан оқ бойы озық түрган десек, артық айтқандық болмайтын, қазақ халқының басына түсер қасіретті елден бұрын сезіп, отаршылдық езгіні акындықпен алқымдағысы келген ақын – Дулат Бабатайұлы.

Қадым заманнан қалыптасқан өдеби дәстүр жалғастығын, атадан балаға мирас болып тамырласып жатқан акындық өнер үндестігін сөз еткенде, бір кезең мен екінші кезеңді жалғап жатқан, бір атадан тарап, бір өлкеде өмір сүрген акындар шоғырына қазақ, жері кенде емес.

Дулат Бабатайұлы өскен өлке – Аяқөз өнірі акындық өнерге барынша жомарт, ұлы дәстүрді өкеден балаға үзбей жалғап келген қасиетті орга.

Батырлық пен акындық егізқатар дарыған жорық жырауы – Ақтамберді Сыбанның Сары деген атасынан тұса, Сыбанның тағы бір үрпағы Нар дауысты Нарынбайдан тараган акындар шоғыры – өзінше бір төбе. Дулат ақын «Кенесбайға» деген арнауында Нарынбай, оның ұлы Ку дауысты Құттыбай, Байғара би, сөз көсемі Ақтайлақтарды мадақтап өлеңге қосады. Бүгінде әлі тия-

накты зерттелмей жатқан Сыбанның өйгілі он жеті ақыны осы Байғара биден бастау алады. Осы үрпаққа ұлы сөз құт бол қонғандықтан болар Тұбек, Сабыrbай, Куандық, Әріп ақын сынды тұлғалар акындық өнердің өзінше бір белестері.

Міне, алды Ақтамберді мен Ақтайлақ, соны Әріп ақын мұрасымен жалғасатын алтын аралықта, қоғамның қатанду заңы Сыбан атасын Жарасқұлынан Дулат акынды тарихқа өкелді.

Сонау Ақтамбердіден үзілмей жалғасқан акындық дәстүр өр заманда – XVIII ғ. Ақтайлақ бидің, XIX ғ. Дулат акынның, XX ғ. басында Әріп Төнірбергенұлының өлмес мұраларымен өркештene көрініп тұрары сөзсіз. Өйткені, акынды, айтулы акынды заманы туғызады. XVIII ғ. алмағайып заманы Ақтамберді жырларын берсе, XIX ғ. ел мен жердің бодандығы Дулат акынның өлендеріне арқау болды. Ал, ғасыр тоғысындағы елдегі қараңғылық Әріп акынның тағылымдық поэзиясын дүниеге өкелді.

Осындағы, акындық өнердегі дәстүр жалғастығын ұстаган тұлғалар тұрасында сөз қозғағанда, бір нөрсені естен шығармағанымыз жөн.

Ақындық өнердегі үндестік мәселе – кез келген ақындардың өлең тармақтарын жолма-жол сапыра салыстырып, содан сабактастық іздегенмен өлдекайда күрделі, терен жатқан дүние.

Қазақ әдебиетінің екі дәуірінде өмір сүрген Дулат пен Әріп ақын арасындағы дәстүрлі сабактастық, өлең үндестігі бірнеше желілер арқылы көрініс береді.

Екі ақынның шыққан ортасы бір, туыстық жағынан бір атадан тарайтын Дулат поэзиясынан Әріп ақын нәр алмады деу еш кисынға келмейді.

Әріптің үлкен өндеуінен өткен «Біржан—Сара» айтысына үнлелейік. Сара қыздың өү деп бастағандағы Сыбан ақындарының аруағына сиынуы, сөз жок Әріптің еншісіндегі сөз:

-Қажының өлті сөзі болған себеп,
Қолтыктан көтере гөр аруақ жебел.
Кеншімбай, Дулат, Сабыр, Сұртай, Жылтыр
Жанузак, колда, – дедім ақын Тубек.

Осындағы Сыбан атадан тараган жыр сүлейерінің ішінде Дулатты атауы кездейсоктық емес. Айтыста Сара аузымен Әріп Дулаттың аталарын да атап өтеді.

Жан жетпес Бабатайға, Салпы Жанак,
Ақкозы би, Ақтайлақ аскан манап.
Ақтамберді, Алтыбай, Ер Еспенбет
Қалмақты қойдай куған қолмен талап.

Жоғарыда сөз болған Дулаттың «Кенесбай» деген өлеңіндегі

Аргы атан сенің Нарынбай,
Кен қолтық ұзын қарымдай.
Елдің жүгін көтерген
Ақ өнеш шөңгел нарындей, –

деп бастап, Ку дауысты Құттыбай, Байгара, Ақтайлақтарды жырға қосуы Әріп ақын жырынан да орын алған. Әріп ел ардақтысы Санабай қажы дүниеден өткенде, жоқтау сөздің басын арыдан тартады.

Атын айқын билетін
Бес байыстың баласы
Үзілмеген дегдарым
Хан Нарынбай бабасы
Онан соңғы атасы
Ку дауысты Құттыбай
Орта жүздің данасы, –

деп Дулатша толғайды.

Дулат ақын орыс отаршылдығының үдегі түскен, қазақтың басына қайғы орнаған зарлы заманды жырласа, Әріп қарандылықтың құшашында қалған ел қасіретіне қамыгады.

Отаршылдыққа қарсы үн – Дулат поэзиясының басты тақырыбы.

Батыстан патша тунегі
Жеріңе келіп түнеді.
Жоныңнан таспа тіледі
Ішіңе әбден кіреді
Оны Дулат біледі.

Асан зарының занды жалғасында. Дулаттың осы құдігі Әріп ақын заманында аны шындыққа айналды. Елдің тұлдыр болашағынан түнліген Әріп ақынның:

Қазакка келген жанның бері төре,
Ақ жүрек аңқылдаған, өмір бере,
Көзсіз құдық сияқты о да тапшы
Жетілген екен деме оны көре, –

деген сөздерінде үлкен астар жатыр.

Ел қасыретін ортақ түсінетін ақындар сөзінен сыртқы үқсастықты аңғарып қою аз, ішкі үндестікті байқау қажет.

Дулат сарыны:

Мынау азған заманда,
Сөзінің кетіп байлауы
Келелі биде кезек жок
Коритын болжыс сайлауы, –

деп келетін болса, бұл ойлар Әріп ақында ширыға түседі:

Орынды топтың бірі жок
Алатаудай аскар жұрт
Айдалаға теңелді
Балық қалай құн көрер
Қара су жок қайран-ды
Балапаннан күт болған
Ақ сұнқар торға байланды.
Тайлаққа тастап нар жүгін
Ел жүдеуге айналды.

Ел қайғысы айшықты бояумен өсерлі берілген.

Жасыратыны жок, кезінде орыстың отаршылдығын үстем таптың зорлық-зомбылығымен бүркемелеп келгеніміз де шындық. Ал, ақиқатына бақсақ, қазақтың нәубегі байдың талауынан емес, басқа үлттың отарлауынан боларын Дулаттар сол кезде-ақ сезген. Сондықтан, екі ақын да ел атқамінерлерін жайғана зоршылық топ деп сыйнамай, патшага жағынушы, яғни елін сатушы ретінде айыптағы.

Дулатта:

Елін сатып шен алған,
Оллеседен жем алған, –

деп келсе,

Әріп арнауында:

Қабанды есқи ауру сандыратқан,
Сорлатып сан момынды зар жылатқан.
Ұлық бол ел шетіне біреу келсе
Сар жезін знак қып салбыратқан, –

деп түйрейді.

Дулат пен Әріп арасындағы тоғысар тұс — ақындардың арнау өлеңдері. Елдің бетке үстарлары ақындар арнауынан орын алған. Дулаттың «Баракқа», «Кенесбайға», «Сүлейменге», «Ешнеге» деген ауыр сынды арқалаған жырлары бізге белгілі. Арнауларды таптық түрғыдан талдап Асан қайғыны Жәнібек ханға, Бұхарды Абылайға қарсы қойып келгенімізді тағы жасыра алмаймыз. Көзқарас өзгерген бүтінгі күні арнау сөздін астарына үніліп, аңы сын мен ауыр сөзді біржакты қабылдаудан арыла бастадық. Ақындар қашанда ел сөнімін актайды алатынға ғана сөз арнаған. Әйтпегендеге, Асан қайғы Жәнібекке, Бұхар Абылайға қара қазандай ел өкпесін артар ма еді? Дулаттың Баракқа және Ақтайлақтан кейін сөз тізгінің үстап, билік еткен Кенесбай биге артқан ауыр сынның осы түрғыдан түсінген жөн. Әйтпесе, ақын «Сүлейменге» деген арнауында Сүлеймен төреге қарата:

Барак сынды төреміз
Кенесбайдай кереніз
Ақтайлақ, пен Аққожа
Әділ бекзат кеткен соң
Жан жіп байлап жанына
Күріқ берді үрыға, —

деп, Барак пен Кенесбайдай ел жақсысын жоктар ма еді? Әріп ақын да өмірінде сыйлас болған Серікбай қажыны «Біржан—Сара айтысында» Абаймен иықтастыра мақтаса, қажыға сөз арнағанда турашыл, бірбеткейлігіне басады.

Болсан да сыртың қажы, ішін арам,
Дұрыс деп тіпті айтпайды білген адам
Пара десе асайсын, балдай көріп
Жалғыз-ак ұнатпаймын соның жаман.

Сондай-ақ, Әріптің «Базаралыға» арнауын көрініз. Алыс айдаудан қайтқан батырды масайрата мақтап келіп оның Нұрганыммен жақын болған оғаш қылышын бетіне баспай ма? Арнау өлеңінің салмағы да осындай шынышылдығында жатпақ!

Арнау өлеңдерді қарастырғанда Дулат пен Әріп ақынның арасын жалғар Алтын көпір —

дөнекер болатын Абайдың арнау өлеңдерінде бұл құбылыс барынша ширығып, биіктей түскен. «Сөзімді тасыр ұқпас, талапты ұғар» деген ұлы ақын «қайран сөзін» жаманға көр етпеген.

Ақын сөзі сүйегінен етіп, қатты сынға ұшырайтын да Абайдың көніліне жақын жандар, сыннынан қорытынды шығарар саналы топ болғаны белгілі.

Ұлы ақынның өлең талғамына орай айттылған сыннында Дулаттың да, Әріптің де аттарының аталуы тосын құбылыс емес. Бір емес, бірнеше рет қайталана келтіріліп, жан-жақты баға беріліп жатқан.

Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау,
Өлеңі бірі — құрау, бірі — жамау, —

деген мағынадағы ауыр сынды Абай өз артынан ерген ақын шекірттеріне қайтара айтады:

Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»
Мұнда жоқ «алтын иек, сарала қызы»
Көрілікті жамандап, өлім тілеп
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.

Байқасаңыз, Абай өзінің алдында ең озық ақындардың аттарын атаса, өзінен кейінгі ең жақын шекірттері Шәкәрім, Көкбай, Әріптерге ауыр сын арқалатып отыр.

Ортаң кол немесе нашар ақынсымақтарды сынаудан Абайдың эстетикалық талғамы әсте биік түр. Өлеңге катаң талғампаздықпен қарайтын ұлы ақынның өзіне дейінгі Дулаттың, өзінен кейінгі Әріптің өлеңдерін сынға алуын осы түрғыдан қаруымыз қажет.

Әрине, Дулат пен Әріп арасындағы рухани үндестіктің үнгі беруге болар, сірө. Десек те айтпағымыз біреу!

Мұндай салыстыруларды кез келген ақыннан табуға болады.

Ал, Дулат пен Әріп арасындағы шығармашылық үндестік бір атадан тараң, бір өнірде өскен ақындардың ұқсастығын зерттеу ісі өдеби, өлкетану (литературное краеведение) сияқты курделі, әрі ауқымды мәселелерге барудың негізгі сатысы болып саналады.